

II. ИСТОРИЈА МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ

*КТИТОР КНЕЗ ЛАЗАР И
ПАТРИЈАРХ ЈЕФРЕМ*

Кнез Лазар је почео каријеру као властелин на двору младог краљевића Душана, на Дримцу у Зети, близу Скадра. Најпре је носио титулу логофета, а касније је од цара Душана почастован титулом кнеза⁸⁰, коју је задржао до краја живота. По Душановој смрти Лазар се спомиње око 1362. на двору цара Уроша уз кога је изгледа остао све док је овај био у животу⁸¹. Одважне и смеле организаторске способности показивао је из године у годину. Око 1370. постао је господар некадашњих Драгутинових земаља. Но, на самом почетку је имао велики обрачун са Николом Алтомановићем, наследником земаља око Рудника, по оцу Војиславу. 1373, Никола је ухаћен у граду Ужицу и том приликом је немилосрдно и сурово ликвидиран⁸².

По сређивању прилика у земљи, Лазар је обавио важан посао измирења српске цркве и цариградског патријарха. Уз помоћ светогорских монаха, скинута је анатема са српске цркве и на сабору у Пећи је изабран нови патријарх, Јефрем. Међутим, релативни мир коришћен за консолидовање прилика унутар граница, већ је био начет првим упадом турских јединица 1386. који је Лазар код Плочника успешно сузбио, да би три године касније и сам трагично завршио на Косову.

Пошто је претендовао за наследника лозе Немањића, по узору на њих потписивао се: **Стефанъ Лазаръ, кнезь и самодръжвнын господинъ сръблемъ и подѣнвию**⁸³. Ове претензије су формално остварене 1353, женидбом Лазара са Милицом, кћери кнеза Братка, Немањиног потомка по Вукану⁸⁴. По Пајсију, из Биографије цара Уроша⁸⁵ види се, мада не мора да буде тачно, да је Лазар ступајући на двор цара Душана своје крштено име Стефан морао да преименује. Но, уважавајући титуларну вредност имена Стефан, дао га је своје старијем сину, означавајући га истовремено за свога наследника⁸⁶.

После погибије на Косову јуна 1389. кнез Лазар је сахрањен у цркви Вазнесења у Приштини⁸⁷. Одатле је пренет у цркву Вазнесења у Раваници 1390. године⁸⁸. Приликом транслације моштију извршена је канонизација кнеза Лазара. То је била последња канонизација српских средњовековних владара⁸⁹. Лазареви посмртни остаци су се задржали у Приштини читавих годину и по дана. Разлог овако дугог чекања до преноса у раванички маузолеј није познат, нити је историјски документован⁹⁰. Због тога се треба упитати није ли, можда, сем чисто политичких, у овој ствари било и других разлога, који су омели да Раваница прими свога ктитора? Није ли, можда, тело кнеза Лазара силом каквих других прилика морало да сачека у Приштини тренутак, када је могло бити пренето у гробницу спремљену још за његова живота? Могуће је да су савременици у овом случају намерно избегли да пишу, поготову ако се узме у обзир да црквена грађевина из извесних разлога није била у потпуности довршена да прими посмртне остатке свога ктитора.

Тело кнеза Лазара је било свакако смештено у каменом саркофагу који је стајао у наосу цркве испред ктиторске композиције. Данас од саркофага нема никаквих трагова. По свој прилици су га Турци после бекства раваничких монаха у Срем крајем XVII или почетком XVIII века оштетили и разнели. Сада се на његовом ранијем месту налази импровизиран саркофаг сасвим новијег датума, рађен од опеке у малтеру од блата. Доњи део ктиторске фреске, који представља мотив орнамента сокола, силази до самог пода иза саркофага. Ово несумњиво сведочи да живопис није прилагођаван Лазаревом саркофагу, већ да је завршен пре преноса Лазаревих моштију у Раваницу. Из Раванице мошти ктитора су пренете с пролећа 1690. године у Сент Андреју изнад Будима, а одатле у Врдник око 1697⁹¹, где су коначно смештене. Данас се налазе у београдској саборној цркви.

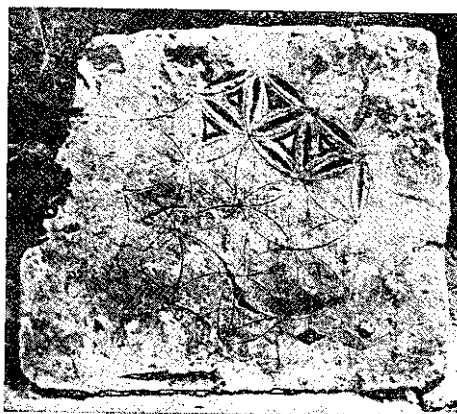
У наосу цркве налази се још једна гробница која до скоро није била позната⁹². Положај јој је у непосредној близини места на коме је стајао Лазарев саркофаг, уз северни зид северозападног травеја (Т. VII). Гробница је лепо озидана, са димензијама 2,00x0,75 и дубином 0,50 м. од пода наоса. За разлику од Лазаревог саркофага који је био изнад пода цркве, ова гробница је ситуирана испод првобитног нивоа пода и није искључено да је у његовој висини била обележена каквом хоризонталном надгробном плочом са натписом⁹³.

Поставља се питање ко би био тај властелин сахрањен са мачем у непосредној близини кнеза Лазара и зашто, када је почаствован таквим местом, није положен у саркофаг изнад нивоа пода цркве? Многе чињенице говоре у прилог томе да гробница припада једино млађем Лазаревом сину Вуку. Ко би други у то време имао права да буде сахрањен са мачем поред канонизираниг тела светог кнеза Лазара, осим некога из његове ближе породице? Историјски подаци о Вуковој смрти иду у прилог овој претпоставци. Вук је био незадовољан и суревњив на свога брата Стефана, и то се отворено испољило у сукобу између Сулејмана и Мусе, претендента за турски престо. У променљивим исходима борби ове двојице деспота Стефан је помагао Мусу, а Вук Сулејмана. Најзад Муса победи, а тада његов војсковођа Лијаз изненада зароби 4. јула 1410. Вука и Лазара Бранковића. Водио их је по шумама у близини Пловдива и убио најпре Вука, а после недељу дана и Лазара⁹⁴. По Вуковој смрти Стефан је прикључио његове земље својима онако како су се затекле у почетку 1409. године⁹⁵. Одмах по окончању сукоба Стефан је послао једног од својих највештијих дипломата Муси у Дренопољ, да измоли обећане повластице Србији, које му је Муса обећао, као узврат за указану помоћ. Међутим, не успевши да ма шта искористи, овај дипломата у повратку кроз Пловдивске шуме покупи посмртне остатке погубљеног Вука и однесе их у Србију⁹⁶. О њиховој даљој судбини не налазимо никаквих историјских података. Није се знало ни где, нити како су сахрањени. Разлог свакако лежи у Стефановом тренутном расположењу према одметнитој брату коме је поштујући основне обзире, ипак начинио места у очевом маузолеју и то у непосредној близини његове гробнице. По свему судећи сахрана је обављена без видних церемонија, као што је и његова гробница била скромно наглашена.

Име ктитора цркве, кнеза Лазара, записано је крупним словима на страницама српске средњовековне историје. Његову личност треба

Сл. 2. Мотив розете урезан на опеци

Fig. 2. Motif de rosace gravé dans la

ЛАЗАРЪ КЪНЪЗЪ

ЛАЗАРЪ КЪНЪЗЪ МЪСТАВЪСО

Сл. 3. Натпис у фреско техници на северном зиду донжон куле

Fig. 3. Inscription à fresque. MUT nord du donjon.

посматрати двојачко: као одличног политичара и вредног државника за живота, и као трагичног јунака народног епоса после смрти. Историјски, то је био енергичан политичар израстао на двору цара Душана, оштар, суров и неумољив у борби на сређивању унутрашњих прилика у земљи и истовремено снажан дух на пољу културе. После трагичне погибије на Косову његов лик у народу прераста у легенду и његова судбина постаје синоним судбине српског народа. У народном предању и у епској књижевности Лазар добија лик мученика готово најпопуларнијег српског средњовековног владара међу народним масама⁹⁷.

Друга изразита личност, био је патријарх Јефрем. По скидању анатеме и званичног признавања српске патријаршије 1375, требало је изабрати новог патријарха. Сава I је био умро пре него што се делегација по успешно обављеној мисији вратила у земљу⁹⁸. Избор је пао на Јефрема, скромног и мирног човека, у сваком погледу најпогодније личности у тренутку када су разни претенденти и амбициозни људи желели да се дочепују овог положаја⁹⁹. Но овај стари светогорац и пустињак био је патријарх само пет година. 1380. патријарх постаје Спиридон¹⁰⁰, који је умро два месеца после Лазареве погибије.

О пореклу имена Раваница у досадашњој научној литератури нема никаквих одређених података. Др. В. Петковић¹⁰¹ наводи да се место на коме је сазидан манастир зове „**РАВЕНИЦА**“ позивајући се на неке старе записе, али не наводећи изворни материјал. Стари записи, којима се служио В. Петковић могли су да буду из XVI века, а у крајњем случају с краја XV века. Историјска документација неког старијег датума о насељу или било каквом култном месту, није постојала.

Ако бисмо даље трагали, назив Раванице не бисмо могли наћи у топографији средњовековних насеља пре времена кнеза Лазара. Упркос опсежних сондажних и археолошких радова на манастирском комплексу, ипак се није могло наићи на остатке ни старијег насеља, нити каквог култног места¹⁰². К. Лиречек, цитирајући крсташког путописца Арнолда из Либека који говори о путу саског херцега Хајнриха Лава, каже како је овај са војском стигао крајем марта 1172. у град Равно (Rabnel, Ravenelle) на ушће реке Раванице у Мораву¹⁰³. Ово су, несумњиво први подаци о имену реке Раванице и града **РАВЊИЦА**

Тек према најновијем историјском податку дошло се до одређеније и поузданије вести о имену манастира, односно ужег комплекса на коме је саграђен. Овај драгоцен податак исписан је руком анонимног мајстора градитеља на опеци коју је припремао за зидање цркве (сл. 1)¹⁰⁴. Поуздано је да је натпис исписан на самом почетку радова на свежој непеченој опеци руком мајстора циглара. Према месту налаза опеке и према околностима под којима је опека нађена, може се са потпуном сигурношћу прихватити оригиналност натписа везаног тачно за време подизања цркве. Сем тога, натпис јасно говори да су Саси дошли у Раваницу, што би значило да је место одређено за зидање цркве, већ имало своје име пре њиховог доласка, у колико му они сами нису дали. Положај терена на коме је саграђен манастирски комплекс по своме рељефу је адекватан имену¹⁰⁵. Осим тога, назив места могао је да води порекло и од имена реке Раванице, по којој су мајстори градитељи само место за грађење манастирског комплекса називали Раваницом. Отуда је једино могуће да је црква добила име по месту на коме је саграђена.

Црква манастира Раванице је посвећена Вознесењу¹⁰⁶. У њој је устројено општежиће са игуманом на челу, који је биран из средине манастирских монаха. Према Родословљу српских царева¹⁰⁷ из уништеног рукописа XVII века¹⁰⁸, и једног оштећеног рукописа патријаршиске библиотеке у Карловцима из XVI века¹⁰⁹, види се да је кнез Лазар као ктитор уложио много труда и средстава да подигне себи маузолеј.

Оригинарна повеља манастира није сачувана. Нестала је по свој прилици за време честих турских пустошења, после губитка самосталности или коначне пропасти српске државе. Уместо ње сачуван је такозвани врднички препис¹¹⁰ који је познат нашој научној јавности и коришћен у литератури. Поред тога у Универзитетској библиотеци у Болоњи се налази још један препис у целини непознат пошто још није публикован¹¹¹. Постоји и трећи, познијег датума, који чува у ризници манастира Раванице под инвентарским бројем 223.

Врднички препис ктиторске повеље направљен је негде пред крај XVII века¹¹². Према рецензији текста, свакако да одговара овом времену, а и стицају околности под којима је начињен. У мутним и тешким данима сеобе под патријархом Арсенијем, раваничким монасима је било необично важно да приликом напуштања своје обитељи понесу са собом овако драгоцен докуменат, који је у данашњем смислу речи, претстављао тапију на потврђена права која су до тада припадала манастиру као богатом црквеном феуду. Требало је при повратку, коме су се раванички монаси надали, вратити у манастир повељу даровницу у којој су била брижљиво обележена сва његова добра¹¹³.

Др Влад. Петковић опширније коментарише питање где је могла да се налази оригинална повеља¹¹⁴. Он одбацује могућност да је била исписана на пергаменту, изводећи доста логичне закључке да би као таква, уколико је постојала, лако била пренета у Срем. У том случају не би било потребно на брзу руку правити препис и подносити га на оверу патријарху Арсенију. Аутор је ишао и даље наводећи да су Жичка и Грачаничка повеља биле исписане на зиду и, објашњавајући појаву Врдничког преписа непосредно пред имиграцију раваничких монаха, претпоставља да је и раванички оригинал хрисовуље могао да буде исписан на зиду нартекса, цркве или на северном зиду донжан куле. Ова Петковићева претпоставка је на први поглед доста прихватљива и изгледа логична. Врднички препис се завршава, поред уобичајених атрибута кнезу Лазару, речима:

„Ктиторъ стго мѣста сего Раванице“.

Напротив томе, сачувани остаци натписа на донжон кули изгледају овако:
 въ хта вга влговѣрнъ кнезь Лазар ктиторъ стго мѣста сего“¹¹⁵ (сл. 3).

Ако узмемо у обзир да је на исти начин завршен натпис на ктиторској фресци Лазарева сина Стефана у Манасији и да гласи: „Ктиторъ стго мѣста сего“ постаје довољно јасно зашто је завршетак Врдничког преписа имао да повеже један овакав докуменат за место Раваницу о којој се ради. Насупрот томе, логично је да није било потребе да се повеља или сличан натпис на зиду сигнира са местом на које се односи, пошто је и натпис директно везан за њега. Међутим, ову Петаковићеву претпоставку ремети мало неуобичајен ред речи којима почиње Врднички препис. Навикли смо да повеља исписана на зиду почиње уобичајеном фразом „Сѣа црков стго мѣста. . .“ Из тог разлога се не може у потпуности искључити могућност, да је и поред повеље исписане на зиду цркве, могао да постоји и рукописни примерак на пергаменту, о чијој се судбини за сада још ништа не зна.

Преписивач Врдничке повеље, према оцени В. Петковића, очигледно се трудно да препис буде што ближи оригиналу, интерполујући у текст местимично поједине старе облике речи. Овај податак, у ствари, открива његову намеру и истовремено сведочи о несигурности преписивача. Претпостављам да би му се могла приписати највећа грешка у вези са преписом године издавања повеље. На завршетку преписа стоји S. Ѡ. П. Ѡ. што значи: 6889 — 5508 = 1381. година. Треба се упитати, када већ има разлога да сумњамо у исправност преписивача, није ли он баш код овог најважнијег податка направио lapsus calami? Није ли можда преписујући са оригинала вредност једноцифреног броја А = 4 заменио са Ѡ? Нама је познато да се Ѡ и А у старом српском писму врло слично испишују и да се баш ту чине честе грешке¹¹⁶.

Хоризонтална црта на θ може врло често да буде ниско спуштена као што се види на примеру Раваничког преписа Врдничке хрисовуље¹¹⁷. На његовој последњој бројци хоризонтала, и поред тога што је ниско спуштена, на крајевима има два управна потеза, који редовно прате слово **А**. Према томе, ако је преписивач слово са оригинала заменио са θ, што у овоме случају није немогуће, не би било чудно откуда погрешан податак да је Раваница грађења (SWP = 6889 — 5508), умес (SWP = 6884 — 5508)¹¹⁸.

Поред Врдничког и још млађег Раваничког преписа, у Универзитетској библиотеци у Болоњи се чува још један потпунији и прецизнији. После рата је поново „инвентарисан и данас је заведен у збирци *Catalogo dei manoscritti di L. F. Marsili, 103, ff. 232^r—234^r*. Према кратком опису Н. Радојчића види се да је овај докуменат важан због заједничког потписа Лазара и патријарха Јефрема, као и године: **С.Θ.Π.Σ.**

6885 — 5508) 1377. За време мог бављења у Болоњи (1956) пошло ми је за руком да добијем микрофилмован текст који се сада први пут објављује (сл. 4).

Препис је направљен у српској рецензији, нешто је старији од врдничког и можда потиче с краја XVI века или почетка XVII века¹¹⁹.

На њему су потписи кнеза Лазара: „**Къ хта бга влговѣрѣн гнь все сръбѣм**
^з
кне Лазаръ хтитор ста мѣста сѣ раваницѣ“ и патријарха Јефрема: „**С мѣстѣю**
^{м в м}
Бжѣю просѣннѣи патрѣха евре вѣсон сръскон земли и поморскон“ На крају стоји година „**Къ лето: С.Θ.Π.Σ.**“

Знатно раније, приликом Срећковићевог објављивања Родослова српских царева¹²⁰, било је познато да је грађење Раванице почело „**По семѣ соворѣ Лазарѣ църѣ сѣрвски изволи создати швитель Раваницѣ** . . .” односно после сабора одржаног у Пећи. Међутим, из Срећковићевог Родослова се није могло извући одређеније датовање, те отуда изгледа да му није обраћана нарочита пажња. Тек Болоњски препис ближе одређује ово до сада неодређено датирање почетка грађења цркве. Истинитост и тачност коју он пружа су ван дискусије. Са њиме сви расположиви историјски подаци чине један убедљив и логичан континуитет збивања. У њему су пуни потписи кнеза Лазара и новоизабраног патријарха Јефрема, што сведочи о брижљивом и савесном преписивачу, као и година издавања повеље, која релативну хронологију Срећковићевог писања тачно временски одређује. Ако би овоме додали могућу грешку врдничког преписивача у вези замене цифара д са θ, онда би се година подизања цркве, односно издавања раваничке повеље и са Врдничког преписа приближила, па чак и подударала са годином на Болоњском препису.

Оба преписа су начињена по оригиналу, независно један од другог и у различите време. Преписивач Болоњског преписа је био потпунији и тачнији, док је преписивач Врдничког, и поред очигледне тежње да препис приближи оригиналу, правио недозвољене пропусте. Истина, код оба преписивача има извесних ситних неподударности када су у питању имена села. Називи села из Болоњског преписа нешто су старији и теже их је идентификовати, док су у Врдничком ближи данашњим називима. Исто тако, дешава се да су имена појединих села омашком испуштена или погрешно исписана нарочито у Врдничком препису, али обе хрисовуље су изгледа у целини обухватиле главну садржину оригиналне повеље. Да су оба преписа направљена независно један од другог, сведочи неподударност најважнијих података. Да је Врднички препис урађен према Болоњском, било би чудно да преписивач изостави Јефрема и све оне атрибуте који му се дају. Сем тога, било би немогуће уместо

задње цифре у склопу године **С.Θ.Π.Σ.**
 ставити неку цифру θ, која својим обликом ни по чему не подсећа на цифру Σ. И на крају, не сме се изоставити констатација о логичној

17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is dense and covers most of the page. It appears to be a list or a series of entries, possibly related to a collection or inventory. The script is highly stylized and difficult to decipher without specialized knowledge of the language and script. There are some larger, bolded letters or initials interspersed throughout the text, which may serve as section markers or identifiers. The overall appearance is that of an old, handwritten record.

хронологији историјских догађаја у које се потпуно уклапају подаци из Болоњског преписа.

Поменули смо раније да се о оригиналној Раваничкој повељи, уколико је уопште писана на пергаменту, не зна ништа. Ако је постојала, рекло би се да у одсудном тренутку (око 1689—1690) већ није била у рукама раваничана, када су услед злостављања турака напуштали манастир. У овим тешким тренуцима раваничке историје, поред Лазаревих моштију, било је подједнако важно и потребно понети собом један тако драгоцен документ, као што је била оснивачка повеља, ако је одиста била исписана на пергаменту, лака и једноставна за ношење. Међутим, све говори у прилог томе да она тада није постојала, јер зашто би требало правити Врднички препис, ако је раваничко браство имало оригинал? Врднички препис који је начињен баш у време¹²¹ када је било неопходно понети га са собом, могао је бити узет једино са оригинала повеље исписане на зиду.

Др Влад. Петковић је настојао да пронађе место на коме је могла да буде исписана оригинална повеља. Навео је три могућности: цркву, нартекс или северни зид данжон куле. Поуздано се могу негирати претпоставке о њеном месту у наосу и на кули. На зидовима наоса не постоји ниједна површина међу фрескама за коју би се могло претпоставити да је била одређена за хрисовуљу. Са унутрашње стране изнад главног улаза у наос налазе се једва очувани фрагментарни остаци текста једног натписа, који је био исписан у правоугаоном пољу по ширини унутрашњег отвора. На њему се види, према помоћним угребаним линијама које су обележавале распоред редова текста, и према остацима слова, да резервисано правоугаоно поље првобитно није било цело испуњено. Разазнају се само трагови слова исписаних одозго, само у четири реда, а ниже нема ни угребаних линија нити остатака текста. С обзиром на скучену и релативно ограничену површину уоквирену бордурама, поуздано се може рећи, да овај простор технички није био довољан за текст повеље. На томе месту, имајући у виду величину преосталих трагова писмена, могао је да буде исписан само неки краћи натпис, свакако са подацима о градитељима и сликарима.

Још мање, индиција пружа монументални натпис на северном платну донжон куле¹²². Слова су доста крупно исписана. Цео натпис захвата пуну ширину зида и смештен је само у једном реду, док изнад и испод њега на очуваним здравим површинама нема никаквих других трагова осим у фреско техници имитираних редова опеке, који се у либажним слојевима наизменично смењују са редовима камена.

Једино место у коме је могла да се налази оригинална раваничка повеља, јесте нартекс. На жалост, он је срушен и више не постоји.

Парисъ Суп. великіе мѣтирѣ хранивъ (то) възнесе сѣмъ: раванице.
Крестовиѣ. Сѣмъ и сѣмъ боцѣа княза Лазаря:
Сѣла преко сѣмъ мѣтирѣ раваници: 1248:
панакѣра - - - - - 5:
Бродовъ: наморати Си рѣдъ Сѣмъ. — 3:
Вѣдъ мѣтирѣ Сѣмъ и сѣмъ. 150: нѣтѣ:
Претписасѣ улетѣ: 1268: тѣ: апри: 22: то: Сѣмъ: прѣтѣ: рѣ:
менъ, и сѣмъ: вѣр:

Сл. 5. Завршетак текста Раваничког преписа хрисовуље

Fig. 5. Copie de Bulle d'or faite à Ravanica. Fin du texte.

Ниски остаци његових зидова су уклопљени у новије Стефанове зидове. Првобитни живопис је страдао у његовим рушевинама, тако да је још једино могуће претпоставити да је заједно са рушењем нартекса могла да нестане и оригинална повеља.

ОКО РАНИЈЕГ
ДАТОВАЊА ЦРКВЕ

С обзиром на постојање Врдничког преписа хрисовуље, многи аутори, до појаве поменутог извештаја Н. Радојчића о налазу Болоњског документа, задржавали су извесну резерву при одређивању најранијег датирања почетка грађења манастира Раванице. Др. В. Петковић¹²³, ослањајући се на Срећковићево Родословље српских царева, наводи: „са зидањем цркве као да је почело после 1376. године“. Исти аутор у другоме своме делу¹²⁴ каже да је сазидана 1381. године. G. Millet¹²⁵, не упуштајући се у ближе датовање, ставља почетак градње на крај XIV века. Ни, Јиречек и Радонић¹²⁴ и Василије Марковић¹²⁷ нису, ништа одређеније рекли у погледу прецизнијег датовања. Прва двојица, само помињу, опет на основу Врдничког летописа, да је Лазар подигао цркву 1381, године, док се други осврће на годину у хрисовуљи. Архитект К. Јовановић¹²⁸ се у погледу датовања исто тако држи 1381. године. М. Васић¹²⁹ цитира В. Петковића и каже да је Раваница добила повељу 1381. године, „када је, вероватно била и довршена“. Почев од ових података, М. Васић је у својој студији, у погледу хронологије првих Лазаревих грађевина, направио једну опсежну, али погрешну констатацију, о чему ће бити више говора касније у тексту. Проф. А. Дерко¹³⁰ такође се позива на В. Петковића и за годину почетка грађења узима 1381. Међутим, док се В. Петковић сем Врдничке хрисовуље послужио и Срећковићевим Родословљем српских царева, касније су аутори могли да користе и податке поменутог извештаја Н. Радојчића. Др Ђ. Стричевић¹³¹, ослањајући се на овај нови податак, држи да је са грађењем почело „1376. или свакако 1377. године“. Проф. Ђ. Бошковић¹³² ставља зидање Раванице у 1376. годину, мада помишља, везујући дограђивање нартекса још за времена кнеза Лазара, да сама црквена грађевина може да буде и старија¹³³.

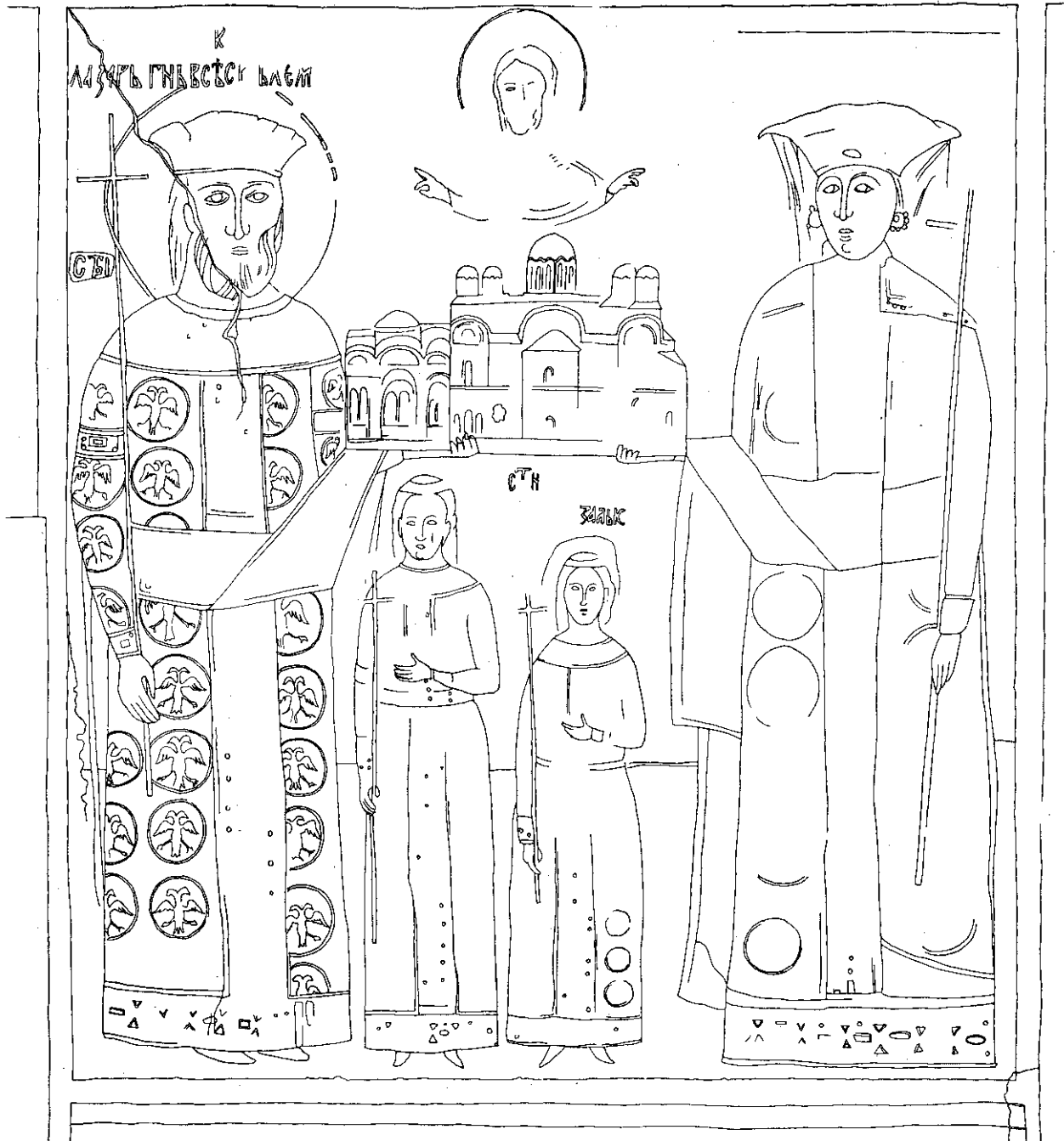
Према изложеноме ово питање може се резимирати на следећи начин. У старијој литератури, аутори су се изгледа служили углавном Врдничким преписом хрисовуље, познатим, датованим историјским документом или Родословљем српских царева у коме је било извесних наговештаја о години почетка грађења. Неки међу њима су се једноставно ослањали на податке до којих је дошао др В. Петковић. Тек нешто касније узет је у обзир извештај Н. Радојчића о Болоњској хрисовуљи и поред тога што оригинал преписа још није био објављен, нити је извршена анализа¹³⁴. И овај, и остали историјски извори, коначно су нашли своје одређено место у хронологији најближих догађаја. Најзад, према Болоњском препису, радови су започети између 1. септембра 1376. и 31. августа 1377. године. Међутим, према оријентацији¹³⁵ цркве чија подужна оса лежи нагнута према североисточној страни, темељи су постављени после пролећног еквиноција, после 21. марта 1377.

У блиској вези с претходним је питање када је грађевина могла да буде довршена. односно када су завршени градитељски, па и живописачки радови? Проблем није нимало једноставан. У историјској документацији нема одређених података на основу којих би се нашао неки прецизнији одговор.

У ранијим краћим студијама о првобитном нартексу цркве писано је, сасвим оправдано, да је подигнут накнадно, пошто је храм већ био завршен. О овом питању се слажу мишљења П. Поповића¹³⁶, Ђ. Бошковића¹³⁷ и М. Васића¹³⁸. Ђ. Бошковић износи још одређеније мишљење, да је нартекс био саграђен још за Лазарева живота, пошто је представљен на ктиторском моделу, а ктиторска фреска је ипак рађена „несумњиво за Лазарева живота“, без обзира на постојећи епитет „ГТТ“ који је накнадно додат¹³⁹. Др Влад. Петковић¹⁴⁰ и М. Васић¹⁴¹ узимају годину 1381. којом је датирана Врдничка хрисовуља, као годину

у којој је црква могла да буде завршена. Затим и један и други аутор само констатују да је постојао првобитни нартекс, дозидан убрзо после подизања цркве¹⁴², што би према њиховом писању проистекло да је најпре завршена црква 1381, а да је убрзо после тога дозидан и нартекс¹⁴³. Али, пре него изведемо закључке о овом проблему, потребно је да се упознамо са неколико чињеница које играју веома важну улогу у решавању овога питања. Морамо се, пре свега, осврнути на моменат када су отворена северна врата на западном зиду наоса, пошто је њихово отварање логично уследило за време доградње нартекса; затим, на време израде живописа које је такође зависило од доградње нартекса; најзад, поставља се посебно питање Стефанових година на ктиторској композицији. Проверен и сажет одговор пружа низ чињеница до којих се дошло приликом последњих истраживачких радова¹⁴⁴. Најпре је саграђена црква без нартекса. По завршетку изградње цркве отпочело се са израдом живописа. Међутим, још док ангажована група сликара једне солунске радионице није у целини завршила рад у цркви, дошло је до прекида¹⁴⁵. Разлог је морао да постоји и по свој прилици се односи на нови моменат, који је уследио са подизањем нартекса. За време дограђивања нартекса, отворена су северна врата и најзад је завршен живопис и у цркви и у нартексу. За време грађења нартекса дошла је нова група сликара предвођена Константином.

Површинама живописа Константинове групе припада и ктиторска композиција, која се налази на северном делу западног зида наоса (сл. 6). Карактеристично је да је композиција по ширини уклопљена између главног и северног улаза у наос. Осим тога, очигледно је да се подлога фреско малтера увлачи у северна врата. Даљи трагови овог живописа могу се пратити углавном на источном зиду нартекса, то јест на западном спољњем зиду цркве који је покривао нартекс, и то у тимпанском пољу главног портала, у обема бочним нишама и на површинама где се прислањају северни и јужни зид Стефанове грађевине. На ктиторској фресци сликар је представио кнеза Лазара са Милицом и њиховим синовима Стефаном и Вуком¹⁴⁶. Занимљив је податак који пружају портрета Лазаревих синова у оквиру ове композиције. Они су овде представљени као дечаци, што несумњиво иде у прилог каснијем датирању овог дела живописа. Да бисмо се приближили што тачнијој оцени Стефанових година на портрету, морамо се помоћи неким историјским подацима. Ранији писци, почев од Ил. Руварца¹⁴⁷ узимали су да је Стефан рођен 1370. године. В. Ђоровић¹⁴⁸ је такође био за ово датирање. Са Руварчевим мишљењем о години рођења сложено се и К. Јиречек¹⁴⁹, а њихову процену је усвојио и М. Васић¹⁵⁰. На основу података до којих је дошао Ђ. Сп. Радојичић¹⁵¹, Стефан би требало да буде рођен између 1374. и 1375. године. У најновијој студији¹⁵² истог аутора још једном налазимо да је Стефан, приликом удаје сестре му Јелене за Ђурђа II Страцимировића, 1386. био 11 до 12 година стар, што опет одговара години рођења (1374, или 1375). Др Ђ. Стричевић датум Стефановог рођења даје у 1377. годину¹⁵³. До овог податка аутор је дошао користећи се Теодосијевим и Пајсијевим делом, изводећи закључке да се пунолетство у средњовековној Србији могло стицати и са седамнаест година старости. То би значило да је ступио на престо крајем 1394. или, свакако, почетком 1395. године¹⁵⁴. Са Стричевићевим одређивањем Стефанове године рођења слаже се и др В. Ђурић¹⁵⁵, који додаје да је Стефан приликом портретисања за раваничку фреску већ имао нешто преко десет година, што би одговарало његовом лику. Према томе, ако је Стефан рођен 1377, како тврди др Ђ. Стричевић¹⁵⁶, и ако његов лик на ктиторској композицији одговара узрасту од десет или једанаест година, до чега је дошао др В. Ђурић¹⁵⁷, онда би живопис у цркви био завршен 1387, односно 1388. године. Имајући ово у виду, произилази да је нартекс био дограђен бар годину две дана раније, то јест 1385—1386. године. Те године би, управо, био *terminus ante quem* за завршетак радова на призиданом нартексу.

Сл. 6. Ктиторска композиција

Fig. 6. Composition. Les donateurs.

Нартекс је подигнут свакако за Лазарева живота. Његово дозиђивање се управо приписује кнезу Лазару као главном ктитору цркве. Међутим, има података, који би ишли у прилог тезе да је Лазар, ценећи и форсирајући свога старијег сина као легитимног наследника, поверио односно именовио свога младога сина као симболичног ктитора на једном делу своје велике ктиторије.

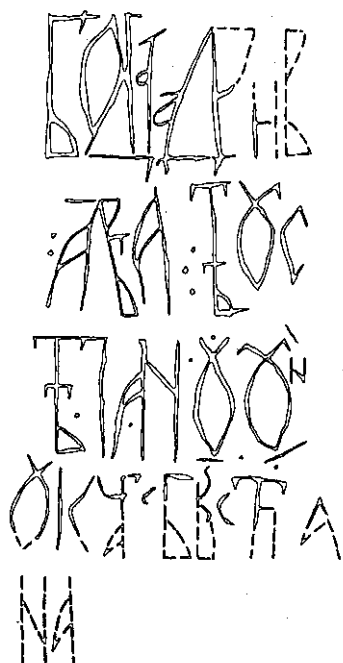
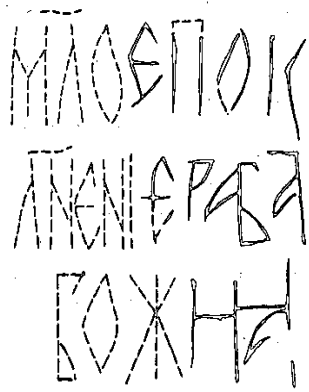
Података за ову могућност има, и то више материјалне природе него историјског карактера. Ван спора је да нартекс о коме је реч припада, иако нешто касније дограђен, једној истој концепцији технике грађења започетој на цркви. Чак се може говорити и о истој групи мајстора која је могла да настави ове радове. О томе сведочи начин зидања са алтернираним редовима камена и опеке, начин резања камена који је, како за цркву, тако и за нартекс, вађен из истог мајдана. Но, сем материјала и начина његове обраде, преко извесних елемената конструкције и спољних архитектонских, релативно рустичних облика можемо у ово време наглог и веома живог грађења, пратити њихову еволуцију на грађевинама подизаним после Раванице. Рад групе градитеља опробаних на раваничком нартексу може се, убрзо затим пратити на Лазарици и другим црквама овог типа. Већ на додатом нартексу у односу на цркву опажа се извесан напредак у архитектонском обликовању, које ће се још јаче изразити на Лазарици. Другим речима, стари раванички нартекс чини прелазну форму архитектонских изражавања од цркве у Раваници до архитектуре цркве Св. Стефана у Крушевцу.

Већ је запажена амбиција кнеза Лазара као претендента за наследника династије Немањића. Та његова амбиција одразила се најпре у склапању брака са Милицом, а одмах иза тога приликом избора титуларног имена Стефан, које је дао своме сину на рођењу. У овоме се изражава његова жеља да још за живота нагласи свога легитимног наследника. Поред тога, Лазарева наклоност и љубав према сину очигледно се манифестовала и касније. Кнез Лазар, у знак превелике

љубави родитеља, како каже Константин Филозоф. „Гъзда краснѣишо-
ѣю църковѣ великомѣ прѣволоченикомѣ архидаконѣмѣ стефанѣмѣ въ молкѣ о присѣно-
помъниаѣмѣ сынѣмѣ своемѣ“¹⁵⁸. Имајући ово у виду, питамо се није ли Лазар истичући свога сина, хтео дозиђивањем нартекса да га формално уведе као учесника у своју велику ктиторију манастира Раванице? У прилог томе пружа нам податке и пронађени натпис, који је поуздано припадао староме нартексу (сл. 7). Натпис је местимично оштећен и исписан је на два одвојена фрагмента пешчара од укупно четири, колико их је пронађено. Први део гласи: (м)о(е) пок(л)н(е) рава (б)ж(и)на а други део, с десне стране

Богъ да (да)ри(в)а братѣѣ стѣпанѣ ѡнѣ(ѣ) цр(а) вѣ стѣпа(на)¹⁵⁹.

Садржај натписа се поуздано односи на Лазаревог сина Стефана. Исписан је очигледно на иницијативу једне личности из кнежеве породице, можда Стефановог брата Вука, или једне од пет сестара¹⁶⁰. Срочен је у врло интимном тону, без икаквих атрибута; Стефан се не ословљава ни кнезом, нити деспотом, што је сасвим разумљиво, јер је у то време био млад, имао је једва десет година. Да је натпис исписан пре смрти кнеза Лазара, сведочи чињеница да аутор натписа не везује Стефана за оца већ, напротив, за деду по мајци, („унук цара благовернога Стефана“, Душана), који је у то време био поштована и омиљена, снажна историјска личност из блиске прошлости. Суштина натписа је у наглашавању извесне благонаклоности Стефану за неко учињено дело. Молба да му „бог дарива“, значи да се аутор на тај начин диви и захваљује Стефану као донатору. На крају, намеће се питање, каква је Стефанова заслуга поводом које су исписане ове речи? Одговор изгледа довољно јасан, пошто је натпис клесан на унутрашњој страни тимпанона портала дограђеног нартекса¹⁶¹ баш на ономе месту које се редовно употребљава

Сл. 7. Натпис са унутрашње стране тимпана бифоре са старог Лазаревог нартекса

Fig. 7. Inscription à l'intérieur du tympan des fenêtres géminées. Ancien narthex de Lazar.

за такве инскрипције. Неоспорно је да је Стефан у то време био веома млад, али то не значи да му отац из превелике љубави није могао поверити један овакав подухват. Није на одмет податак Ђ. Сп. Радојичића¹⁶², који говори да је Стефан са својих једанаест или дванаест година „свакако већ показивао књижевне склоности“. Зар није тај доцније велики естетa, уман и учен човек од пера, велики мецена књижевности и уметности, у своме детињству био окружен и васпитаван од људи, који су у њему из малена развијали многе позитивне склоности? Најзад, зар се те његове наклоности нису потпуно оформиле и дошле до изражаја у његовој зрелој личности?

У светлу ових података неминовно нас ангажује проблем ужег хронолошког односа цркве манастира Раванице и њеног нартекса са другом Лазаревом грађевином, црквом Св. Стефан у граду Крушевцу. Писци који су се до сада бавили хронологијом ових двеју грађевина¹⁶³ у својим студијама отворено су инсистирали при датирању постанка цркве Св. Стефана у Крушевцу, на директном везивању за годину Стефановог рођења. Тако М. Васић¹⁶⁴ зидање кнежеве задужбине у престоници ставља у време после 1370. године, када је наводно, усвајањем Јиречековог датирања¹⁶⁵, требало да Стефан буде рођен. По њему Ђ. Стричевић¹⁶⁶ покушавајући да одреди хронологију ове цркве и, као што се раније видело, проналази 1377, односно 1378. као годину рођења, коју узима и као годину почетка грађења. Да би се имао потпунији увид, овај проблем се мора осветлити и из другог угла. За њега је непосредно везано питање постанка града Крушевца, Лазареве престонице. Први траг о томе налази се у Болоњском и Врдничком препису Раваничке хрисовуље. Кнез Лазар, ређајући имена села, каже „... **И еше приложих код крушевца 8 спизлах огана**“⁶⁴

(у Болоњском је последња реч **огнана**). Међутим, иако би било разлога да се на овом месту нагласи Крушевац као значајно место, ипак се овде не спомиње ни као град, нити као кнежева престоница. М. Васић¹⁶⁷ признаје да је његов закључак о постанку града Крушевца 1374. године „наравно хипотетичан“, због недостатка поузданих историјских извора. Први сигуран податак по коме се Крушевац спомиње као нова престоница, налази се у Ла-

заревуј повељи дубровчанима¹⁶⁸ изdatoј 9. јануара 1378. године. О подизању цркве Св. Стефана у Крушевцу први говори Константин Филозоф у биографији деспота Стефана Лазаревића, написаној 1431. године¹⁶⁹, што је релативно касно у односу на време зидања цркве. Ђ. Стричевић истиче да Константинова белешка пружа податак о подизању цркве у Крушевцу после Стефановог рођења, али затим наводи да о датуму његовог рођења нема никаквих података. Исти аутор је у даљем тексту на основу исцрпне анализе осталих историјских докумената дошао до закључка да се Стефан родио 1377. или 1378. године¹⁷⁰. Податак до кога је овим поводом дошао базиран је на реалним и поузданим чињеницама. Али само повезивање године Стефановог рођења са годином зидања цркве у Крушевцу, на чему оа аутора очигледно инсистирају, нема никакве реалне подлоге.

Коментарисали смо Стричевићев податак о години Стефанова рођења која је прихваћена и поткрепљена на основу анализе Стефановог лика на раваничкој ктиторској композицији. Међутим, ничим се не може везати година зидања цркве Св. Стефан за годину Стефановог рођења. Због тога се с правом можемо упитати није ли Лазар, и поред Константинових речи да је црква саграђена **„Бѣ мољвоѡ о присънопомни мѣмъ синѣ своѣмъ“**, саму грађевину подигао неку годину касније, с тим да ју посвети свом првенцу? По Константину је важнији податак који говори да је грађење Св. Стефана у Крушевцу очигледно зависно од времена настанка града као престонице. Међутим, први аутентични податак о Крушевцу као престоници, потиче из 1387. године.

Не могу се мимоићи најновији материјални подаци до којих се дошло у току радова на ископавању остатака града Крушевца. Ранијом приликом је било речи да је у комплексу Лазареве престонице постојао мањи, утврђени део града, који је В. de la Broquière назвао „малим градићем“¹⁷¹. Овај део цитаделе, према налазима, пружа све индиције да је био саграђен као засебна одбранбена целина, уз коју је касније, као подграђе односно као проширење, дограђен други појас зидова са кулама у чијим оквирима је саграђена црква Св. Стефана. Намеће се питање, да ли је Васићево везивање настанка Лазарице за први помен о Крушевцу као Лазаревој престоници, довољно јак аргуменат за тврдњу да се црква Св. Стефана постави на чело, као прототип моравских споменика? Први помен о Крушевцу могао се односити на овај „мали град“. Међутим, Лазарица је очигледно настала ако не истовремено са проширивањем подграђа, онда свакако после коначно завршеног утврђења које је опасивало подграђе и саму цркву у њему.

Према томе, на основу сигурних, писаних историјских споменика, материјалних података а посебно на основу архитектонске концепције облика и еволуције појединих елемената од Раванице преко њеног нартекса до Лазарице, с пуним правом може се закључити да грађење Светог Стефана датира између 1385. и, најкасније, 1387. године. За ову датацију пружајуће много више података анализа архитектуре нартекса и његовог утицаја на Лазарицу, када буде речи о пореклу нартекса.

Од свога постанка па све до наших дана, осим нартекса, градског утврђења и монашких ћелија, црква манастира Раванице и поред многих тешких дана остала је углавном поштеђена¹⁷². Први подаци о нападу Турака на манастир су из 1398 године **вѣ лѣто С.Ц.С августѣ**, када је манастирски комплекс изгорео¹⁷³. Друго пустошење је извршено **вѣ лѣто С.Ц.М.Д.** (1436), када **царь Муратъ плѣни Грѣблие и расипа остовицѡѡ и манастирь Раваницѡѡ**¹⁷⁴.

По Сеченичком летопису, опет, августа 1438, Мурат је опустошио Кучево и Браничево, заузео град Борач и порушио манастир Раваницу¹⁷⁵. Изгледа да је тек овом приликом страдало манастирско утврђење са одбранбеним кулама.

Од времена после пада Деспотовине 1459, па све до обнове пећке патријаршије 1557, за Раваницу су, као и за друге манастире у Србији,

Сл. 8. Вуков натпис на унутрашњој страни пронађеног доватника у Љубостињи
 Fig. 8. Inscription de Vuk. Imposte découverte à Ljubostinja.

настали тешки дани. Из тог периода су подаци раваничког архимандрита Георгија о томе да је из цркве опљачкано све покретно добро. Сребрне и златне драгоцености су биле натоварене на дванаест камила и тако отуђене од манастира¹⁷⁶.

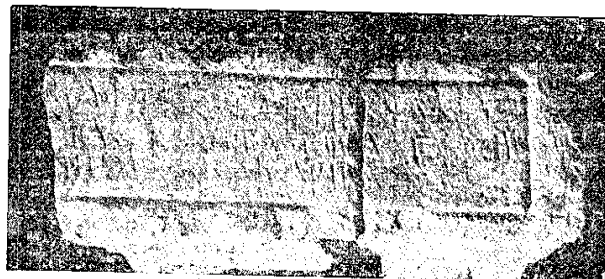
После обнове Пећке патријаршије, у Србији се осетио изванредан период верске толеранције од стране Турака. Ово релативно мирно време је искоришћено за обнову многих цркава и подизање низа мањих грађевина које настављају традицију грађења по угледу на споменике у чијој су непосредној близини подизане. Из овог времена потичу Пигафетине белешке¹⁷⁷. Године 1568, Пигафета је на повратку из Цариграда обишао манастир Раваницу, где је као странац по обичају био добро дочекан. Из његовог писања се да закључити да су на њега нај-

јачи утисак оставили манастирска трпезарија са добрим јелима и „пивница“, односно манастирски подрум у коме су се точила првокласна пића. Из информације о стању манастирских грађевина, види се да је у протеклим турским налетима на манастир црква остала неповређена, па чак и оловни покривач на крововима. На систему утврђења имао је шта да примети. Од седам одбрамбених кула нашао је три порушене, док су се четири још држале¹⁷⁸. Натпис из тих година, исписан црвеном бојом на камену, на спрату дојон куле, сведочи да су за време игумана Саве, 1680. грађене монашке ћелије под самом кулом¹⁷⁹. Поред овога, има још неколико трагова који сведоче да је то било мирно време и да је постојала извесна активност на плану обављања најнужнијих манастирских оправки.

Већ пред крај XVII века, између 1687. и 1691, наступили су најтежи дани за многе средњовековне споменике у Србији, па и за Раваницу. То је време аустријско турских сукоба, турских репресалија над осиромашеним становништвом Србије, време окупљања око патријарха Арсенија Чарнојевића пред велику сеобу. Макаријев натпис најбоље илуструје како је тих година у Раваници владала глад (сл. 9.). По натпису, 1686. године ока жита износила је до 19 гроша, што је у то време било веома скупо¹⁸⁰. Према једном запису из 1688, Турци су запалили Раваницу, Хопово, Милешево и Рачу¹⁸¹. Поред свега, у ово тешко и несигурно време дошла је до изражаја систематска верска нетрпељивост под аустро-турском владавином.

Раваница је остала без монаха и коначно опустела 1690. или 1691, по једној белешци раваничког монаха и даскала Стефана¹⁸². Манастир је пуних 28 година остао без иједног житеља. Први и једини од преживелих монаха који се вратио из Срема, био је јеромонах Стефан. Он је 1718, пре пожаревачког мира, дошао у Раваницу и после упорног настојања, у најтеже време, када су харали глад, беда и пустош, предузео је обнову цркве 1719, и припрате, 1721. године (сл. 10)¹⁸³. По својим радовима на обнови раваничких објеката, Стефан је један од наших позних средњовековних градитеља, и поред тога што се истицао као писац већег броја летописа, као оснивач монашке школе, као златар и иконописац¹⁸⁴. Можемо га уврстити и међу наше позне средњовековне живописце¹⁸⁵. О томе сведоче натписи на цркви, исписани Стефановом руком, оранжастом бојом на свежем малтеру. Први говори о оправци цркве и налази се на јужној страни кубичног постоља централног кубета, док је други на северној страни истога постоља. Оба су исписана фреско техником, а употребљена боја је она иста, црвенкасто окерна односно оранжаста, која се налази на живописаној орнаментици припрате. Овај наводи на помисао да их је јеромонах Стефан исписивао својом руком зографа и да су натписи директно везани за време живописања припрате. Његов портрет на северном делу западног зида нартекса нема натписа иако су урезане линије биле припремљене за његово исписивање¹⁸⁶. Не би било невероватно да је Стефан, као скроман монах, одустао да испише име поред свога лика, тражећи за то мање упадљива места високо изнад кровних површина цркве. Пред крај живота, Стефан је оставио тестамент датиран 14. јула 1729. године, из кога се види да је последњи раванички ктитор осим цркве, припрате и монашких ћелија, радио и на манастирској трпезарији. За радове на уређењу трпезаријске зграде, он је оставио новац за награду живописцима. Изгледа да смирени игуман Стефан није доживео да види завршетак уређене трпезарије, пошто су радови извођени последњих дана његова живота. Живопис у трпезарији је био вероватно поверен групи сликара коју је Стефан предводио у припрати. Нажалост, од овога живописа није остало никаквих видних трагова на остацима трпезарије.

Стефанови натписи на цркви и малој звонари изнад нартекса од посебног су интереса за историју манастирске грађевине. Подаци које они заједно са Стефановим летописним белешкама пружају, осветља-

Сл. 9. Макаријев натпис уграђен у зидове Стефановог нартекса
Fig. 9. Nantihex d'Etienne. Inscription de Macaire.

вају јасно и врло прецизно затечено стање. Стефан је на повртаку затекао Раваницу пуну, порушену и обраслу у коров. Припрата је била до темеља срушена, а на цркви је израсло велико дрвеће¹⁸⁷. То не изненађује, ако се узме у обзир да је цео црквени комплекс 28 година остао пуст, без монаха. За то време су Турци са цркве и нартекса скинули оловни покривач. Црквена грађевина је остала без најважније заштите, после чега је наступило рушење нартекса и делимично руинирање цркве. Црква је мање страдала него нартекс, због својих релативно масивних зидова, док су зидови срушеног нартекса били лакше конструкције, односно перфорирани честим и широким двојним отворима. После свега тога Стефанови радови на цркви састојали су се из рестаурације кровних венаца кубета и доњих нижих кровова, и првог малтерисања спољних зидова цркве¹⁸⁸.

Што се тиче нартекса, радови су били обимнији. Иако се Стефан сећао пређашњег изгледа нартекса у време обнове није имао снаге да изведе његову рестаурацију. Користећи постојећи материјал из рушевина, саградио је своју припрату која је до данас очувана¹⁶⁹.

ОБНОВИСЕ СІА ПРИПРАТ
ПРХДОМЪ И ПОАВНГОМ
СТЕФАНУ КЕРМОНАМ
ВЪВРЕМЕНУ ПЕШКАНЪСКНУ
ВЪЛЕТУ 1721 АУКА
ВЪЦРТВО КАРОЛЯКСАРА

Сл. 10. Натпис у камену на звонику
Стефановог нартекса

Fig. 10. Clocher du narthex d'Etienne.
Inscription dans la pierre.

У другој половини XVIII века манастир Раваница је постала центар устаничког покрета за ослобођење од Турака. Због тога су око њега вођене честе борбе, и тада су спаљивани и рушени манастирски конаци, док је црква остајала поштеђена. У самом манастиру је био смештен устанички, штаб на челу са братом Коче Петровића по коме је читава војна, названа „Кочина крајина“. Из овог штаба се дириговало устаничким операцијама у целој Ресави. Сасвим је природно да је због овакве улоге Раваница била запаљена, априла 1788. године¹⁹⁰. Повремене борбе настављене су преко целе године. Тако је фрајкор Марјана Јовановића, смештен у Раваници, непрестано узнемиравао Турке, и најзад их је, око 2.700 на броју испред зидова утврђења потпуно уништио¹⁹¹. Међу црквеним личностима из тих година спомиње се раванички игуман Исаија Стефановић, који је помагао Србе устанике уз помоћ аустријанаца¹⁹². За време архимандрита Софронија, 1776. године су изведене мање оправке у храму цркве, у ствари, крпљење оголелих зидних површина без живописа. Натпис је урезан на плавом позађу у горњој зони пророка у централном кубету и гласи: **На 1776 го(д) каде се поновѣ сѣ кѣве писахъ азъ грешнѣй Викентиѣ нево(нах).** Овај исти грешни Викентије, према запису угребаном на спољној страни олтарске апсиде¹⁹³, већ је био игуман раванички 1787. године.

У време Карађорђева устанка Раваница је такође неколико пута страдала¹⁹⁴.

После обимних радова у другој деценији XVIII века под руковођењем јеромонаха Стефана, други, исто тако опсежни радови, извођени су 1844. на иницијативу Просвештенија при Високославном попечитељству, када је донето прво начелно решење о конзервацији споменика. Тада су оправљени црква и нартекс, а по завршетку ових радова предузимљиви раванички игуман Дионисије Поповић подигао је монашке ћелије и сазидао на остацима старе трпезарије нови конак¹⁹⁵.

Захваљујући овим интервенцијама, споменик је временом губио од свога оригиналног изгледа, насупрот свом снажном конструктивном склопу који је релативно очуван. Па ипак, овим интервенцијама црквена грађевина је спашена од бржег пропадања.

Раваница је у наше време доживела конзерваторске интервенције. Планом рада Републичког завода за заштиту споменика културе на цркви су, у периоду између 1957. и 1961. године, изведени конзерваторско-рестаураторски радови. На тај начин грађевина је санирана за дужи период, а истовремено јој је враћен аутентичани изглед архитектуре.